

~~АА-163.11~~
7-1174

Гасым Һәсәнов

Мұасыру
Азәрбайжан дәлелдерінен
Синтаксиси

X

БАКЫ 1981

БИР НЕЧЭ СӨЗ

«Кадрларын һазырланмасы, ихтисасынын артырылмасы вә јени ихтисаслара јијэләнмәси иши елми-техники тәрәггинин тәләбләринә уйғун сурәтдә җаҳшылашдырылсын»!

Елми редактору дос.

А. Г. Һасенов

Нәшријат редактору дос. К. Џ. Элијев

Рәјчиләр: проф. Э. З. Абдуллајев

дос. А. С. Эбилов

Тех. ред. Р. С. Абдуллајев

Корректору Р. Һ. Ибраһимова

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. С. М. КИРОВА

Касум Мехти оглы Гасанов

СИНТАКСИС СОВРЕМЕННОГО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

(Учебное пособие)

(на азербайджанском языке)

Издание АГУ — 1981

© АДУ нәшри — 1981 -83

«1976—1980-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишәфынын әсас истигамәтләри»¹ндә гарышыја гојулан бу тәләб, ejni заманда мүкәммәл билијә малик мүәллим кадрларынын һазырланмасына да аиддир. Тәсадүфи дејил ки, «Истигамәтләри» бир јеринде дејилир: «Мүәллим кадрларын һазырланмасы вә ихтисасынын тәкмилләшдирилмәси кејфијјәти җаҳшылашдырылсын».² Белә чидди вә мүһүм мәсөләләрин һәллиндә бүтүн али мәктәбләrin профессор-мүәллим hej'eti фәал иштирак етмәлidlir.

Бу, ejni заманда, али мәктәбләри битирәнләрә олан тәләбкарлығы да артырыр. Она көрә ки, социалист тәсәррүфатынын инкишаф етди вә тәкмилләшди, габагчыл техника вә эмәјин елми тәшкiliнин тәтбиг едилди дөврдә али мәктәби битирән һәр бир шәхс, һарада ишләмәјиндән асылы олмајараг, мутәрәгги јенилиji тәмсил етмәли, өз ишиндә, эмәли фәәлијјәтиндә ахтарыша, тәшәббүскарлыга кениш јер вермәlidir. Бунун үчүн о, марксизм-ленинизм идејаларына јијәләнмәли, дәрин елми-нәзәри билијә саһиб олмалыдыр.

Кадрларын һазырланмасы ѡолларындан бири дә гијаби тәһисил системидир. Бу тәһисил системи халг тәсәррүфатымызын бүтүн саһәләри үчүн јүз минләрлә јүксәк ихтисаслы мүтәхессисләр јетиштирмиш вә јетиштирмәкдәdir.

Иззырда өлкәмизин али мәктәбләринде охујан тәләбәләрин, демәк олар ки, јарыдан чоху гијабичидир. Гијаби тәһисил белә кениш тәтбиг едилди вә јајылдыры бир ваҳтда гијабичи тәләбәләр үчүн хүсуси дәрслүүн вә дәрс вәсайләринин јарадылмасына бөјүк еңтияач дүзүлур.

¹ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бакы, 1976, сәh. 180.

² Јенә орада, сәh. 237.

Мә'лумдур ки, гијаби тәһисил системинде дә тә'лим вә тәдريسин әсас сәнәди тәдрис планыныр. Бу планда айры-айры ихтисас вә фәнләр үзрә истәр мүһазирә, истәрсә дә тәчрубы мәшғәләләрә айрылыш вахт (саатларын мигдары) әјани шө'бәләр үчүн мүәյҗән едилмиш вахтын 20—25%-ни тәшкил едир. Гијабичи тәләбәнин тәһисил алдығы ихтисас үзрә истеңсалатта чалышдығы (бу, гијаби тәһисилин әсас шәртләриндән биридир) нәзәрә алындығындан истеңсалат тәчрубын һәтта, әјани шө'бәдән фәргли олараг, тәдрис планына дахил едилмир.

Гијаби шө'бәјә гәбул олунан һәр бир тәләбәјә башта со-нәдләрлә бирликтә «Дәрс планынын јеринә јетирилмәси графики» дә тәгдим едилир. Бу графикдә алты илик тәһисил мүддәтиндә кечиләчәк фәнләр, јохлама јазы вә курс ишләри, онларын мигдары, јеринә јетирилмә вахты, имтаһан вә јохламаларын кечирилмәси мүддәти тәдрис планына уйғун ардычыллыгыла көстәрилир. Истәр тәдрис планындан, истәрсә дә графикдән айдын олур ки, гијабичиләр мүәллимләрлә олдугча аз көрүшүр, тәдрис планыны әсасен фәрди сурәтдә јеринә јетирмәли олурлар. Демәли, гијаби тәһисил системинде тәләбәләрин мүстәгил чалышмасы билијә — ихтисаса юјәләнмәјин әсасыны тәшкил едир.

Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXV гурултајындағы мә'рүзәсіндә елм вә техниканын сүр'этлә инкишаф етдији индики шәрәнтә өз үзәриндә мүстәгил чалышма ѡолу илә билдири артырманын мүстәсна әһәмийјәтиндән данышараг гејд едир ки, «Коммунист тәрбијеси халт маарифи вә пешә һазырлығы системини дайын тәкмилләштирмәји тәләб едир. Бу инди, елми-техники ингилаб шәрәнтәндә хүсусилә вачибидир.. Инсан азым олан биликләрин һәчм е'тибары илә кәсқин шо-килдә вә сүр'этлә артдығы индики шәрәнтә башлыча мәтсәд артыг мүәйҗән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарат ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информациинын сүр'етли ахынындан **баш ач-маг бачарығы ашыламаг вачибидир**»¹ (курсивләр бизимдир — Г. Н.).

Гијаби тәһисил алан тәләбәләrin мүәйҗән гисми исә мүстәгил чалышмасы, өз үзәриндә ишләмәжи бачармыр вә узагдан көстәришләр вермәклә бу бачарығы яратмаг, онлара ашыламаг гејри-мүмкүндүр. Л. И. Брежнев јолдашын мә'рүзәсіндә һәмmin мәсәләнин һәлли ѡолу да айдын көстәрилмишdir: «Бурада нә тәләб олунур? Көрүнүр, һәм мүәллимләр һазырламаг иши јахшылашдырылмалы, һәм тә'лим методларынын өзү

һәјатын тәләбләринә уйғулышдырылмалы, һәм дә мәктәбләр мүасир тәдрис вәсәнти илә, о чумләдән әјани вәсәнтилә тәмин едилмәлидир»¹ (курсив бизимдир — Г. Н.). Бурадан айдын көрүнүр ки, гијаби тәһисил аланларда мүстәгил чалышмаг бачарығы яратмаг ишинә илк нөвбәдә хүсуси дәре вәсәнтиләр — дәрсликләр, методик көстәришләр вә с. јардым көстәрә биләр. Тәэссүф ки, белә дәрс вәсәнтиләр һәләлик ки-фајәт гәдәр дејилләр. Буна көрә дә гијабичиләр эксәр налда әјани шө'бәләр үчүн јазылыш дәрсликләрдән истифадә едирләр. Бу дәрсликләрин тәртиб принципләри исә гијаби тәһисил системинин тәләбләринә уйғун дејилләр. Гијабичиләр үчүн јазылыш дәрсликдә һәр бир бөлмәдән (фәсилдән) соңра орадакы елми-нәзәри мәсәләләри әнатә едә биләчәк конкрет суаллар гојулмалы, лазым кәләрсә, һәмmin мәсәләләрә аид мәти үзәриндә ишләмәк үчүн тапшырыглар вәрилмәли (бу, дил фәнләрі үчүн мүтләг лазымдыр), һәнајәт, әлавә елми әдәбијат мәсләнәт көрүлмәлидир. Бүтүн буилар гијабичинин мүстәгил чалышмасына јардым етмиш олар. Һәр бир бөлмәни (фәсли) бу ѡолла өјрәнмиш гијабичи, шубһәсиз, ону јахши мәнимсәјәр, јохлама вә ja курс иши јазмаг үчүн верилмиш тапшырыгы лазыми сәвијәдә јеринә јетирәр, имтаандан мүвәффәгијәтлә чыхар.

Гијабичиләр үчүн ирәлидә садаладыгымыз тәләбләрә ча-ва вәрә биләчәк «Мүасир Азәрбајҹан дили» фәннинин синтаксис бөлмәсінә аид дәрслијин вә ja дәрс вәсәнтицин олмадығыны нәзәрә алараг мөвчуд дәрслијә (ә'јани шө'бә үчүн јазылыш дәрслијә) јардымчы вәсәнти кими бу методик көстәриш јазылышыныр.

Бу вәсәнти методик көстәришдән, јохлама јазы ишләри мөвзулары вә онларын јазылышына даир нұмунәләрдән, синтаксисин бүтүн бөлмәләрини әнатә едән чалышмалардан ибараттәрdir.

Вәсәнти **методик көстәриш** һиссәсіндә мүасир Азәрбајҹан дилинин синтаксисини өјрәнәркән конкрет һансы мәсәләләрә даһа чох диггәт јетирмәк лазым олдугу көстәрилир. Синтаксисин айры-айры бөлмәләри вә мөвзуларына (сөз бирләшмәләри вә онларын нөвләри; чүмлә, чүмләнин гурулушу вә нөвләри; чүмлә үзвләри вә с.) даир изанаат вериләркән, яери кәлдикчә, дәрсликдән әлавә елми-нәзәри әдәбијат да мәсләнәт көрүлүр.

Вәсәнтидә синтаксисин бүтүн бөлмәләрини әнатә едән **үч јохлама јазы иши** мөвзусу, һәр бир мөвзунун јазылыш планы вә јазылма үсулуна даир нұмунәләр верилмишdir.

Гијабичи тәләбләрин синтаксис бәһисинә даир элдә етди-

¹ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бакы, 1976, сәh. 84.

ләри билиji мөһкәмләндирмәк вә даһа дәриидән мәнимсәтмәк үчүн методик вәсaitә синтаксисин бүтүн мөвзуларыны әнатә едән 45 маддәдән ibarət «Чалышмалар» әlavә едилши дир.

* * *

Синтаксис «Мұасир Азәрбајҹан дили» фәнииини соң бөлмәси дидир. АДУ-нун филология факультетиниң гијабичи тәләбәләри бу бөлмәни тәдрис планына уйғун олараг IV вә V курсларда өјрәнир, 8, 9 вә 10-чу семестрләрдә юхлама иши жазыр, бундан соңра имтаһан вериrlәр.

Синтаксислә морфология бирликдә грамматиканы — дилин грамматик гурулушу һаггында елми тәшкүл едир. Грамматиканың мұстәгил бөлмәләри олан морфология вә синтаксисин һәр биринин өз тәдгигат объекти вардыр. Белә ки, морфология сөзләрин грамматик формаларыны (сөзүн гурулушуну, тәркибини вә с.) өјрәнән, тәдгиг едән елмдирсө, синтаксис сөзләрин әлагәләнмәсі вә бирләшмәсі һаггында, бу бирләшмә (вә әлагәләнмә) нәтижесинде әмәлә кәлән синтактика вәнилләр — сөз бирләшмәләри вә чүмләләр һаггында елmdir.

Морфология илә синтаксисин тәдгиг объектләрини мұхтәлиф олмасына баҳмајараг, онлар гарышылыглы сурәтдә бир-бири илә бағылыйдыр. Сөзүн синтактик баҳымдан ишләдилмәсі — сөз бирләшмәсі вә чүмлә әмәлә кәтирмәкдә истифадә олунмасы гајдалары онун (сөзүн) морфология хүсусијәтләри илә шәртләнир, һәмин хүсусијәтләрә әсасланыр. Буна көрә дә тәләбәләр морфологияны јахшы билмәсләр, синтаксиси лазымы сәвиijjәdә мәнимсәмәзләр.

Имтаһанда тәләбәдән јалныз кечилмиш курсун иәзәри мәсәләрини там мәнимсәмәк дејил, ejni заманда мүәjjәn мәтни синтактик тәһлил етмәк бачарығы да тәләб олунур.

Синтаксисин иәзәри мәсәләрини мәнимсәмәкдә тәләбәләр, хүсусен гијабичи тәләбәләр мүәjjәn чәтинилек чәкирләр. Биринчи нөvbәдә бу ондан ирәли кәлир ки, соң ваҳтлар синтаксис елми хејли инкишаф етмиш, бир сыра мәсәләләр дәгигләшдирилмиш, ejni фикирләр мејдана чыхмышдыр ки, бунларын мүәjjәn гисми, демәк олар ки, дәрслекләрдә өз аксина тапмамышдыр. Џалбуки индики шәрәйтдә һәмин ejni фикирләрлә таныш олмадан синтаксиси лазымы сәвиijjәdә нә өјрәнмәк, нә дә тә'лим етмәк олар. Буна көрә дә синтаксиси мұасир елмин тәләби сәвиijjәsinde билмәк, өјрәнмәк үчүн гијабичиләр дәрслекдән әlavә кифајәт гәдәр елми әдәбијјат охумалыдырлар.

Мәтни синтактик баҳымдан јахшы тәһлил етмәк бачарығына җијәләнмәк үчүн тәләбә курсун һәр бир бөлмәсине анд бу методик көстәришин соңунда верилмәни чалышмалары је-

ринә јетирмәлидир. Чалышма үчүн материалы башга китаб вә мәчмуәләрдән дә (практикумлардан) көтүрмәк олар (мәсәлән, А. Гурбанов, «Мұасир Азәрбајҹан әдәби дилинә дайр практикум», I һиссә, АПИ нәшри, Б., 1971; «Азәрбајҹан дилинән тәшрубы мәшгәлләр», АПИ нәшри, Б., 1973; «Мұасир Азәрбајҹан дилинин синтаксисинде практикум», АДУ нәшри Б., 1978).

Тапшырыгын җериән јетирilmәсн юхлама ишләрини јазмагда, үмумијјәтлә синтаксис үзрә һазырлашмагда тәләбәjә жаҳындан көмәк көстәрәр.

Синтаксис курсу үчүн әсас дәрс вәсантى кими ашагыда кылар мәсләhәт көрүлүр:

1. Э. Абдуллајев, J. Сејидов, A. Һәсәнов. «Мұасир Азәрбајҹан дили» (синтаксис), IV һиссә, «Маариф» нәшр., Б., 1972 (бундан соңра «Дәрслек IV» кими вериләчәкдир).

2. «Мұасир Азәрбајҹан дили» (синтаксис), АДУ нәшр., Б., 1959 (бундан соңра «Синтаксис 1-чи»).

3. «Мұасир Азәрбајҹан дили» (синтаксис), 2-чи китаб, АДУ нәшри, Б., 1962 (бундан соңра «Синтаксис 2-чи»).

4. «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», II һиссә, синтаксис, ЕА нәшр., Б., 1959 (бундан соңра «Грамматика II»).

Әlavә елми әдәбијјат мұвағиғ бөлмәләр шәрh едиләркән, җери кәлдикчә, һәмин бөлмәләрә (јаҳуд мәсәләләрә) уйғу оланы көстәриләчәкдир.

Синтаксис өјрәнмәй бөшлајаркән биринчи нөвбәдә бу курсын эсасыны тәшкүл едән башлыча бир мәсәләни—«синтаксис нәји өјрәнүр» мәсәләсини мүәյҗәнләшdirмәк лазымдыр. Она көрә ки, синтаксиси тәдгиг объекти һаггында айры-айры китапларда мұхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр.¹ Бурада «Дәрслік IV» китабындағы фикир әсас көтүрүлмүшдүр.

«Дәрслік IV» китабында көстәрилүр ки, синтактика гурулуш бир систем кими бир-бири илә гаршылыгты әлагәдә олан ики мүстәгил вәниддән —сөз бирләшмәси вә чүмләдән ибаратдир. Демәли, синтактика гурулуш һаггында елм олан синтаксиси дә тәдгигат объекти ики мүстәгил синтактика вәнид — сөз бирләшмәси вә чүмлә олмалыдыры.

Тәләбәләр айдын тәсәввүр етмәлидирләр ки, синтаксисин бу ики әсас вәниди (сөз бирләшмәси вә чүмлә) нәдир, онларын гаршылыгты әлагәсі нәдән ибаратдир вә бунлар бир-бираңдән нә илә фәргләнүр.

Азәрбајҹан дилчилијиндә сөз бирләшмәси илә чүмләнин һүдудуну мүәյҗәнләшdirмәјә сәјләр көстәрилмишdir (мәсәлән, З. Тағызадә «Мұасир Азәрбајҹан дилинин синтаксиси», АПИ нәшр., Б., 1960, сәh. 15—17). Бу мәсәләнин дүзкүн шәрhi илә таныш олмаг үчүн «Дәрслік IV» (сәh. 33—36)-дан әлавә J. Сејидовун «Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» («Маариф» нәшр., Б., 1966, сәh. 57—66. Бундан соңра Сејидов «Сөз бирләшмәләри») китабына баҳмаг лазымдыр.

Сөз бирләшмәләри илә чүмләни гаршылашдырағ мұгајисе едәркән, онлары сәчиijәләндирәркән ашағыдақылары нәзәрә алмаг лазымдыр:

1. Сөз бирләшмәси гејри-предикатив вәниддир, чүмлә исә предикатив вәнид олуб, бир сыра категоријаларын — модаллыг, заман, шәхс вә хәбәрлик категоријаларынын мәчмуундан ибаратдир (мұгајисе ет: **күнәшли күн, бөյүә һөрмәт, шәһәрдә јашамаг, мәтни охујанда** вә с.; **күнәшли күндүр, күнәшли күн иди, күнәшли күн олмалыдыр**, каш **күнәшли күн ола иди** вә с.).

¹ Бу һаңда әтрафлы мә'лumat алмаг үчүн «Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка» китабына баҳмаг олар («Наука» нәшр., М., 1966, сәh. 128—134).

2. Сөз бирләшмәси илә чүмлә бир-бираңдән мәзмүн етى-барылә дә фәргләнүр. Сөз бирләшмәси мүрәккәб олмасына вә тәркиб һиссәләринә парчалана билмәсинә баҳмајараг һеч бир битмиш фикир ифадә етми, анчаг мүәյҗән мәфһуму адландырыр (адыны билдирир): Құр сују, күнәшдән гаралмыши, истидән **пәртмәк**, завод **мұдиринин** гәбул отағынын кенишилиji вә с. Чүмлә исә садә олмасына, һәтта бә'зән һиссәләринә парчалана билмәмәсинә баҳмајараг, женә дә мүәйҗән фикир ифадә едир: **Баяырда туфан ғопмушду**. Мәнә хошдур. Истидир вә с.

Бу көстәрилүр ки, сөз бирләшмәси цлә чүмләнин вәзиғеләри дә мұхтәлифdir. Сөз бирләшмәси мүстәгил синтактика вәнид кими дил системинде әсасен **номинатив** вәзиғе дашыјыр, јәни анчаг ад билдирир (бу әншәтдән о, сөздән фәргләнүр). Нитгә, данышыг просесинде о да сөз кими үсисијәт вәниди ола билмир вә ондан чүмлә гурмаг үчүн бир материал кими истифадә едилүр. Чүмлә исә **мә'лumat вермәк** вәзиғеси дашыјыр. Демәли, о, нитгә коммуникатив вәнид ола билир, онун васитәсилә инсанлар бир-бири илә үсисијәт сахлајылар.

3. Чүмлә нитгә коммуникатив вәнид кими ишләндіжидән мүәйҗән биткинлик интонасијасына малик олур. Сөз бирләшмәсендә бу әншәт — биткинлик интонасијасы өзүнү көстәрә билмир.

4. Сөз бирләшмәләри илә чүмләни фәргләндирилән әншәтләрдән бири дә онларын јарандасында иштирак едән сөзләри әлагәләнмә характеристикандә өзүнү көстәрир.

Сөз бирләшмәсінин компонентләринин әлагәләнмәси лексик-грамматик вәнид кими чыхыш едән әсас компонентин (бирләшмәнин икинчи тәрәфинин) хүсусијәтләри илә мүәйҗән едилүр. Һәмми хүсусијәтләр әсасен бунлардыр: а) сөзүн үмуми грамматик әlamәти, јәни әсас компонентин бу вә ја дикәр нитг һиссәсінә (адлара, яхуд фә'лә) аид олмасы б) сөзүн хүсуси грамматик әlamәти, јәни әсас компонентин тә'сирли вә ја тә'сирсиз фә'ллә ифадә олунмасы вә с. в) сөзүн семантикасы, јәни әсас компонентин мәсәлән нитг фә'ли (**демәк, данышмаг, мұбаһисә етмәк** — кимә? нә? нә барәдә? ким илә?), ирадә билдирилән фә'л (**хәниш етмәк, тәләб етмәк, әмр етмәк** — кимдән? кимә? нә?), һисс билдирилән исимләр (**мәһәббәт, нифрәт, бағлылыг** — кимә? нәjә?) вә с. илә ифадә олунмасы.

Тәләб етмәк фә'лини нүмунә кими нәзәрдән кечирәк. Бу фә'л исмин ики һалыны идарә едир (**Мәндән тәзә ше'р тәләб едән дост...** (Н. Н.). Бу ондан ирәли кәлир ки, әсас компонент (**тәләб етмәк**) биринчиси, үмуми грамматик әlamәтә көрә фә'лdir. Фә'лләр исә идарә етмәк хүсусијәтинә маликdir. Икинчиси, о, хүсуси грамматик әlamәтинә көрә тә'сирли

фөлдир. Тәсирли фөлләр исә васитәсиз тамамлыг—мустәгим объект (*шे'р*) тәләб едир. Учунчүү, о, семантикасына көрә ирадә билдирир. Ирадә билдирир фөлләрин янында исә мүтләг шәхс билдирир сөз (*мәндән*) ишләнмәлийдир.

Бу дејиләнләр бир лексик вәнид кими тәләб **етмәк** фөлини ялныз мәсдәр формасына дејил, онун башга төрәмәләринә дә ejni дәрәчәдә аиддир (*Мәндән ше'р тәләб етмәк//тәләб едән// тәләб едәркән вә с.).*

Көрүндүү кими, сөз бирләшмәсінни әмәлә кәтириң сөзлөрни багланма хүсусијәти әсас компонентин бүтүн формаларына, парадигмаларына шамил едило биләр. Она көрә ки, бу хүсусијәтләр әсас компонент кими ишләнән сөзүн семантик-грамматик тәбиэттән асылыдыр. Йухарыда мисалдан айдын олур ки, сөз бирләшмәсінин әсас компоненти олар лексик вәнид **сөз**, табе тәрәфдә (бирләшмәнин биринчи тәрәфинидә) ишләнән сөз исә (исми бу вә ja дикәр һалынын шекилчисини гәбул етмәклә) мүэjjән дәјишиклије утраураг сөзформа кими чыхыш едир. Лакин бүтүн сөз бирләшмәләриндә — истәр исми, истәрсә дә фөли бирләшмәләрдә бу вәзијјэт ejni галымыр. Белә ки, исми вә фөли бирләшмәләрни бир гисминидә (*елә бағылыг; айдан ары, судан дуру; дәрәдән чыханда; китабы охумаг вә с.*) әсас компонент **сөз**, табе тәрәф сөзформадан ибарәттірсә, исми бирләшмәләрни бир гисминидә (*еләр көзәли; китабын чилди; тәләбәләрдән үчү; пә силдән иессилә, башдан аягадәк вә с.*) һәр ики тәрәф сөзформадан ибарәттір. Нәхајет, бир групп исми вә фөли бирләшмәләрдә (*дурна көзлү, күн чыханда, тез кетмәк вә с.*) һәр ики тәрәф анчаг сөздән ибарәт олур. Экәр шәрти олараг сөз бирләшмәсінни СБ, сөзу С, сөзформаны СФ илә ишарә етсәк, о заман сөз бирләшмәсінә даир јухарыда дејиләнләри дөрд формулла ифадә етмәк олар:

1. СБ = СФ + С (*шәһәрә кәлмәк, вәтәнә мәһәббәт*);
2. СБ = СФ + СФ (*көзәлләрин көзәли, сабаңдан ахшама кими*);
3. СБ = С + СФ (*дәрс отағы, охумаг һәвәси, ана мәһәббәти*);
4. СБ = С + С (*көзләри јашлы, тез кетмәк, мән данышанды*).¹

¹ Иккинчи вә учунчү нөв тә'жин сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсіндә мәңсубијјэт шекилчиләринин дә әсас ролу олдугуну иәзәрә алараг һәмин бирләшмәләрни иккинчи тәрәфи СФ, көзү јашлы кими исми бирләшмәләрдә мәңсубијјэт шекилчисини әсас ролу олмадыбындан онув биринчи тәрәфи С кими верилмисидир. Дикәр тәрәфдән, формуллардан айдын көрүнүр ки, 1-чи формул әсасында дүзәлән бирләшмәләрнин тәрәфләри арасында **идара**, 2-чи формул әсасында дүзәләнләрдә **узлашма—идара**, 3-чу формул әсасында дүзәләнләрдә **узлашма—јанашма**, 4-чу формул әсасында дүзәләнләрдә исә **јанашма** әлагәси вардыр.

Формуллардан айдын олур ки, сөз бирләшмәләринин әсас компоненти эксәр һалларда СФЗ кими чыхыш едир, өз формасыны дәжишмир.

Чүмләдә сөзләрин әлагәләнмәсінә қәлдикдә исә, бурада вәзијјэт башгадыр. Эввәлчәдән гејд едәк ки, бурада һеч дә чүмләнин яранмасында иштирак едән бүтүн сөзләрин әлагәләнмәсі дејил, ялныз чүмләнин өзәјинин, ону грамматик мәркәзи олан предикатив әсасыны әмәлә кәтириң баш үзвләр арасында багылылыг иәзәрдә тутулур.

Чүмләнин баш үзвләри арасында әлагәләнмә дә, үмуми шәкилдә көтүүрүләрсә, онларын һансы нитт һиссәси илә ифадә олунмасына әсасланыр. Лакин нәтичә е'тибарилә бу әлагәләнмә башга факторла мүэjjән едилир. Белә ки, пәмин сөзләр предикатив бирләшмә әмәлә кәтириб чүттәркибли чүмләнин баш үзвләри — мүбтәда вә хәбәр олур: **Күчән бир ушаг јүйүрдү евә** (М. Э. С.); **Инсан өз-өзүндөн аярылыр мүддам** (Б. В.). Адәтән мүбтәда исимлә (вә ja субстантивлөшмиш сөзләрлә), хәбәр исә фөллә ифадә олунур.¹ Лакин бурада онларын семантик-грамматик хүсусијәтләрни әсас дејилдир, она көрә дә һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр, мұвағиғ сурәттә, мұхтәлиф грамматик вә семантик әlamәтли исим вә фөллә ифадә олuna билир. Мүбтәда илә хәбәрни әлагәләнмәсіндә бу әсас дејилдир. Бәс бу әлагәләнмәдә, бағылылыгда мүэjjәнедици иәдир? Мүбтәда илә хәбәрни әлагәләнмәсіндә мүэjjәнедици исим-мүбтәда илә фөл-хәбәрни мүэjjән **сөзформа шәклиндә** чыхыш едәрәк гарышылыгы сурәттә бир-бира илә бағланмасынаны. Мүбтәда олмаг үчүн исим мүтләг исемин адлыг һалында ишләнмәли, фөл исә хәбәр вәзиғесини дашымаг үчүн тәсрифләнмәлийдир (фөли шәхсли формасында ишләнмәлийдир). Истәр исим, истәрсә дә фөл башга формада (мәсәлән, исим — јијәлик, јөnlük вә ja башга бир һалда, фөл — шәхссиз, фөли бағлама вә ja башга бир формада) ишләнәрсә, о заман онлар чүттәркибли чүмләнин баш үзвләри ола билмәз.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тәктәртибли чүмләләрни дә предикатив әсасыны тәшкил едән бирләшмәләр өзүнә мәхсус мәңкәм гајда әсасында яраныр. Мәсәлән, шәхссиз чүмләдә (**Јохса бу галаја јахын дүшүлмәз** (С. В.) исим јөnlük һалда, фөл исә шәхссиз формада ишләнмәсә, мәсдәр-шәхссиз чүмләдә (**Залым ушағыны баша салмаг олмур ки** (Ч. Ч.) исим (даһа дөгрүсү, сөз бирләшмәсі) тәсирлик һалда, фөл мәсдәр шәклиндә ишләнмишdir.

Шәрти олараг исим **S**, фөли **V**, исимин һалларыны садаланма сырасына көрә мұвағиғ рәгәмлә ишарә етсәк (мәс.: **S₁** —

¹ Исим хәбәрли чүмләләрдән «чүмлә үзвләри» бөлмәсіндә бәс олуначаг.

исим адлыг һалда, S_2 — исим јијелик һалда, S_3 — исим јөн-лук һалда вә с.) о заман чүттәркибли чүмләнин гурулуш схеми $S_1 = V$ шәхси, шәхсиз чүмләнинки $S_3 = V$ шәхсиз мәсдәр-шәхсиз чүмләнинки исә $S_4 = V$ мәсдәр шәклиндә вермәк олар.

Бураја гәдәр дејиләнләрдән аյдын олур ки, чүмләнин предикатив эсасыны әмәлә кәтирең бирләшмәләрдә, сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг, һәмишә мүәјҗән ики **сөзформа** бирләшир. Сөз бирләшмәләриндә истифадә олунан формулы бураја тәтбиг едиләрсә, о заман **предикатив бирләшмә (ПБ) = СФ + СФ** формулу алынар. Көрүндүјү кими, әкәр сөз бирләшмәләри дәрд формул әсасында дүзәлире, чүмләләрдә анчаг бир формул кифајәт едир.

5. Чүмләдә ону (чүмләни) тәшкүл едән сөзләрлә — чүмлә үзвләри илә грамматик чәһәтдән бағлы олмајан сөзләр — хитаблар, ара сөзләр, нидалар вә с. иштирак едә билдири һалда, сөз бирләшмәләриндә бунларын һеч бириндей истифадә олунмур.

Синтаксисин тәдгиг объекти вә әсас ваһидләри һагында үмуми мәсәләләри айынлаштырылган соңра онун ажры-ажры белмәләри илә таныш олаг.

Синтактик әлагәләр

Бу мөвзуја аид нәзәри әдәбијат: «Дәрслік IV» (сәh. 11—25), «Синтаксис I-чи» (сәh. 7—59), «Грамматика II» (сәh. 7—11).

Синтактик гурулушун ики ваһиддән — сөз бирләшмәси вә чүмләдөн ибарет олдугуну гәбул етдијимиздән сөзләр арасында грамматик бағлылығы сөз бирләшмәси вә чүмлә чәрчивәсендә нәзәрдән кечирәк, онларын бир-бириндән фәргли чәһәтләрини гејд едәк (ирәлидә онларын башга фәргли чәһәтләриндән бәһс едилшишdir).

Сөз бирләшмәләри илә чүмләни сөзләр арасында грамматик бағлылыға көрә фәргләндирмәк әслиндә мүәјҗән дәречәдә чәтинидир. Она көрә ки, практик олараг сөзләр јалныз нитгә мүәјҗән мәтн дахилиндә — чүмләдә бир-бири илә бу вә я дикәр әлагә васитәси илә бағланыр (Сөз бирләшмәләри исә нитгә мүстәгил ишләнми).

Сөз бирләшмәләри вә чүмлә чәрчивәсендә сөзләрин әлагәләнмәсендә нәзәрә чарпан әсас фәргдән бир гәдәр ирәлидә (бах: сәh. 9—12) бәһс олунмуш вә көстәрилмишdir ки, сөз бирләшмәләриндә сөзләр арасында әлага әсас компонентин (табе едән сөзүн) семантика — грамматик хүсусијәттән асылы олараг дәрд формада—сөзформа (СФ) илә сөзүн (С), ики мүәјҗән сөзформанын, ики өзүн бирләшмәси шәк-

линдә бәзүнү көстәрир. Чүмләдә исә сөзләрин әлагәләнмәси чүмләнин нөвүндән асылы олса да, анчаг бир формада — ики мүәјҗән сөзформанын бирләшмәси шәклиндә әмәлә кәлир.

Сөз бирләшмәләриндә вә чүмләдә сөзләрин һәм мәна, һәм дә грамматик (формал) чәһәтдән бағланмасы синтактик әлагәләр эсасында мүәјҗәнләшдирилir. Истәр сөз бирләшмәсindә, истәрсә дә чүмләдә әлагәj кирән сөзләрдән бири дикәрини бу вә я башга чәһәтдән изаһ едир ки, бу да онларын арасында мәна әлагәсини јарадыр (бах: «Сөз бирләшмәләриндә мәна әлагәләри» һиссесинә, сәh. 17—18).

Сөз бирләшмәләри бир мүрәккәб ғылайыш ифадә етдијиндән анчаг табелилик әлагәләри эсасында гурулур, чүмләдә исә бунуила (табелилик әлагәси илә) јанаши, табесизлик әлагәсендән дә истифадә едилir.

Сөзләр арасында грамматик чәһәтдән бағлылығын ифадә формасы олан табелилик әлагәсинин уч нөвүндән — узлашма, идарә, јанашма әлагәләрindән Азәрбајҹан дилчилијинде нисбәтән кениш бәһс олунмушдур (б а х. Элавә әдәбијат—Э. З. Абдуллајев, Мұасир Азәрбајҹан дилиндә синтактик әлагәләр, АДУ нәшр., Б., 1956; Сејидов «Сөз бирләшмәләри»). Она көрә дә бу әлагәләрин анчаг бә’зи сәчијјәви хүсусијәтләrinе тохунулачагдыр. Бу әлагәләр табе сөзүн формал әlametinе көрә бир-бириндән фәргләнир (узлашма әлагәсендә табе сөз шәхс вә кәмијјәтә көрә, идарә әлагәсендә исмин һалларына көрә дәјишир, јанашма әлагәсендә о, дәјишмәз галыр).

Узлашма әлагәси һагында ирәлидә әсас вә әлавә нәзәри әдәбијат кими көстәриләнләрдән башга, Э. Дәмирчизадәни (Азәрбајҹан дилиндә узлашма, Дил Ин-түнүн Эсәрләри, III ч., Б., 1950, сәh. 14—23) вә Р. Хәлиловун (Азәрбајҹан дилиндә хәбәрин мүтәда илә узлашмасы, Азәрб. дили вә әдәбијаты тәдриси, I бур., Б., 1959, сәh. 3—14). К. Элијевин (Үслубијатын дилин вә нитгин гурулушуна мұнасибәти, АДУ-нун Елми әсәрләри, Б., 1979. № 4) мәгаләләрини охумаг мәсләhәт көрүлүр.

Узлашма әлагәси илә бағлы олан сөзләр арасында кәмијјәтә көрә узлашманын ихтијари, шәхс көрә исә мәчбури олдугы мә’лумдур. Лакин бә’зән — истәр предикатив, истәрсә дә атрибутив мәна илә бағлы олан сөзләр арасында шәхс көрә узлашма «позулур». Предикатив бирләшмәләрдә шәхс көрә узлашманын позулмасы һалы «Дәрслік IV»-дән (сәh. 16—17) әлавә, Сејидов «Сөз бирләшмәләри» (сәh. 97—98) китабында шәрһ едилшишdir (кәлән мәнәм/...сәнсән/одур, тәләбә бизик/...сизсизиниз/...онлардыр...). Лакин атрибутив әлагәли бирләшмәләрдә шәхс көрә узлашманын «позулмасы» мәсәләсinié тохунулмамышдыр. Бу «позулма» атрибутив әлагәли бирләшмәләрдә, даһа дәғиг десек, үчүнчү нөв тә’јини

әлагәси» (Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимаи елмләр сериясы № 5, 1959, сәh. 47—60) адлы мәгаләсини охумаг мәсләнот көрүлүр.

Јанашма әлагәси даһа чох атрибутив бирләшмәләрдә, гиңмән дә рејатив бирләшмәләрдә мүшәнидә олуңур (**куллу палтар, мараглы соһбәт; тез кетмәк, чох фикирләшмәк, сәһәр чатанда вә с.**).

Сөзләрин бағланма дәрәчесиндән асылы олараг јанашма әлагәсинин ики нөвү—**там јанашма вә там олмајан јанашма** вардыр. Там, яхуд там олмајан јанашмада сөзләрин јанаши вә ja аралы ишләнмәсі нәзәрә алыныр. Истәр там, истәрсә дә там олмајан јанашма әлагәси илә бағлы олан сөзләр јанаши ишләндиди кими, онларын арасында башга сөзләр дә ишләнә биләр. Фәрг ондадыр ки, там јанашмада тәрәфләр арасында ишләнән сөз (вә ja сөзләр) дә табе едән сөзә јанашма әлагәси илә, там олмајан јанашмада исә даһа чох идарә әлагәси васитәсилә бағлы олур (мугајисә ет: **савадлы адам — савадлы ишкүзар адам — савадлы ишкүзар садә адам вә с. дүнән қәлди — дүнән Кијевдән қәлди — дүнән Кијевдән тәјјарә илә қәлди...**)

Там вә там олмајан јанашма һаггында **«Дәрслик IV»** (сәh. 22—23) вә Сејидов «Сөз бирләшмәләри» (сәh. 108—111) охумалы.

Чүмләнин әмәлә қәлмәсендә иштирак едән сөзләр арасында, ез характери е'тибарилә мүәյҗән дәрәчәдә фәргли олса да, сөз бирләшмәләрнән кердүйүмүз синтактик әлагәләр иштирак едир. Бундан әлавә, чүмләнин гурулушундан асылы олараг табесизлик әлагәсindән дә истифадә едилir. Табесизлик әлагәси илә бағлы олан сөзләр синтактик чәһәтдән бәрабәр-хүггүлү олур, бири дикәрини изаһ етми्र, бири дикәриндән асылы олмур, лакин онлар ja башга сөзә ejni синтактик вәситә илә бағлы олур, ja да һәмин сөз бунлардан ejni дәрәчәдә асылы олур. Бир сөзлә, табесизлик әлагәси илә бағлы олан сөзләр формал әламәтләrinә көрә ejni олур, чүмләнин ejni үзүү — һәмчинс үзүү кими чыхыш едир.

Предикатив бирләшмәләр кими, табесизлик әлагәси әсасында бағлаймыш сөзләр дә сөз бирләшмәсина дахил дејилдир.

Табесизлик әлагәси вә онун маһијәти һаггында ирәлидә адлары гејд олунаң әсас әдәбијатдан әлавә, Сејидов «Сөз бирләшмәләри» (сәh. 83—90) китабыны охумаг мәсләнәтди.

Сөз бирләшмәләри

Сөз бирләшмәләрини мүстәгил синтактик вәнид кими өјрәнәркән илк нөвбәдә онун сөз (о чүмләдән мүрәккәб сөз,

сөз бирләшмәләринидә (мүәյҗәнлик билдири тә'јини сөз бирләшмәләринидә) бириңчи тәрәфи бириңчи вә икинчи шәхсин чөмнин билдириң әвәзликләрлә ифадә едилдикдә мүшәнидә олуңур (бизим кәндимиз әвәзинә бизим кәнд, сизин гонағыныз әвәзинә сизин гонағ вә с. **Бизим мөвнүматла мүбәризә чәмијәти** буна разы ола билмәз (С. Рәh.); Бајатылар, сајачылар, лајлалар гајалардан сызылар... Аразыма чан атар, **Бизим мугам дәрҗамызы јарадар** (Б. В.). Белә бирләшмәләрдә шәсә көрә узлашманын грамматик әламәти — мәнсубијәт шәкиличиси икинчи тәрәфдән ихтисар едилмиш, иәтичәдә формал олараг узлашма позулмушдур.

Идарә әлагәсинә даир ирәлидә көстәрилән зәрури әдәбијатдан әлавә, В. И. Аслановун (Фе'ли идарә заманы тә'сирлик вә нөв категоријаларынын гарышылыгы әлагәси, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимаи елмләр сериясы, № 6, 1959, сәh. 59—73), Р. Хәлиловун (Мұасир Азәрб. дилиндә идарә әлагәси, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимаи елмләр сериясы, № 1, 1959, сәh. 101—109; Мұасир Азәрб. дилиндә идарә әлагәси (фе'лләрлә идарә), Азәрб. ССР ЕА Мә'рүзәләри, XV ч., 1955, сәh. 631—634) мәгаләрини охумалы.

Идарә әлагәсини табе сөзүн кәмијјетинә көрә ики група—тәксөзлү вә чохсөзлү идарәјә аյырмаг олар, **Тәксөзлү** идарәдә табе едән сөз бир идарә олунаң форма, **choхsөzлү** идарәдә исә ән азы ики идарә олунаң форма тәләб едир. Бу да шубһәсиз табе едән сөзүн тәләбиндән ирәли қәлир (мугајисә ет: **шәкль бахмаг, бағда отурмаг; техниканы јаз әкиниә һазырламаг, сәһраны құлзара чевирмәк; ѡлдан достуна телеграм қондәрмәк вә с.**)

Атрибутив бирләшмәләрдә бә'зән идарә әлагәсини шәкли әламәти ихтисар едилir, ишләнми. Илк бахышда һәмин сөзләр арасында бағлылыг формача јанашма әлагәсине бәзәйири. Бу вәзијјәтә әсасен үчүнчү нөв (мүәйҗәнлик билдири) тә'јини сөз бирләшмәләриндә тәсадуф едилir. Бу заман һәмин бирләшмәнин һәр ики тәрәфи әвәзликлә—бириңчи тәрәфи шәхс (тәк вә ja чәмдә), икинчи тәрәфи ja гајыдыш, ja да гејри-мүәյҗән әвәзликләрлә ифадә олуңур (мәним өзүм әвәзинә **мән өзүм, сәнин өзүн — сән өзүн, бизим һамымыз — биз һамымыз, сизин һамымыз — сиз һамымыз вә с.**). Мәсәлән: **Биз һеч биrimiz** (әслинде бизим һеч биrimiz) сәрхөшлүгу сөзән дејилик (M. С. О.).

Еjни вәзијјәти бириңчи тәрәфи конкрет исимлә ифадә олуңуш бирләшмәләрдә дә көрмәк мүмкүндүр (**Совет елми, Иникитәрә дөвләти, Америка империализми вә с.**)

Јанашма әлагәси һаггында ирәлидә көстәрилән әдәбијатдан әлавә, Р. Хәлиловун «Мұасир Азәрб. дилиндә јанашма

мұреккәб идарә адлары) вә чүмлә илә үмуми вә фәргли хүсусијәтләрини нәзәрә алмаг лазымыр. Сөз бирләшмәләринин ашагыдағы чәһәтләреңе хүсуси фикир верилмәлідір:

- а) сөз бирләшмәсінин гурулушу, онун тәрәфләри арасында синтактик әлагәнин хүсусијәти нәдән ибарәтдір;
- б) сөз бирләшмәсі тәфәккүрүн һансы формасына уйғундур;

в) дил системинде, нитгә (данышыгда) сөз бирләшмәләринин вәзиғеләри нәдән ибарәтдір.

Сөз бирләшмәләринин бу үмуми чәһәтләріндән ирәлидә — синтаксисин әсас вәнилдәри — сөз бирләшмәләри илә үммәлә гарышылашдырылан заман (б а х: сәх. 8—11) данышылмышдыр.

Бурада сөз бирләшмәләринин әсас хүсусијәтләри нәзәрәдән кечириләчәк вә јері кәлдикча әлавә нәзәри әдәбијат көстәриләчәкдір.

Азәрбајҹан дилчилијинде сөз бирләшмәләринин илк кениш тәдгигатчысы М. Һүсеинзадә олмушдур. Лакин М. Һүсеинзадә сөз бирләшмәләринин бүтүн нөвләрені дејил, анчаг тә'јини сөз бирләшмәләрини арашдырыш, онларын һәм грамматик, һәм дә лексик-семантик хүсусијәтләріндән әтрафлы бәһе етмишdir (б а х: Мұасир Азәрб. дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләрина (бириңчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсі) даир, Әдәбијат вә Дил институтун әсәрләри, дилчилик сериясы, V ч., 1953, сәх. 5—28; Мұасир Азәрб. дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләрина (икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсі) даир, Әдәб. вә Дил институтун әсәрләри, VI ч., 1954, сәх. 21—41; Мұасир Азәрб. дилиндә мұреккәб тә'јини сөз бирләшмәләри, Әдәб. вә Дил институтун әсәрләри, VIII ч., 1957, сәх. 27—49; Мұасир Азәрб. дилиндә тәктәрәфли вә мұреккәб тә'јини сөз бирләшмәләри, АДУ нәшр., Б., 1957).

Тә'јини сөз бирләшмәләринин тарихи баҳымдан шәрхи Г. М. Ісәновун «Дәннамә»нин синтаксисі» (Азәрб. ССР ЕА нәшр., Б., 1967) китабында верилмишdir.

Азәрб. ССР ЕА Дилчилик Институтунун 1961-чи илдә нәшр етдириди «Мұасир Азәрб. дилиндә сөз бирләшмәләри» китабында сөз бирләшмәләринин даирәси бир гәдәр кениш көтүрүлмүшdir. Бу китабда һәм исми, һәм дә фә'ли бирләшмәләрдән бәһе едилir. Лакин бурада да исми бирләшмә адь алтында тә'јини сөз бирләшмәләріндән, онун грамматик вә лексик-семантик хүсусијәтләріндән бәһе едилмишdir. Фә'ли бирләшмәләр һиссәсіндә исә сөз бирләшмәсінин сәрхәдди соҳ кениш көтүрүлмүш, табедици сөзу (икинчи компоненти) фә'ль олан һәр чүр бирләшмәләр, һәтта чүмләләр дә, сөз бирләшмәсі қими гәбул едилмишdir. Буна көрә дә **самовар гајнатмаг...** қими гејри -предикатив бирләшмәләрлә **јаңашы шә-**

һәра кетмишди.. тибли предикатив бирләшмәләр фе'ли бирләшмәләрдә дахил едилмишdir. Һалбуки, сөзләrin предикатив бағылығы чүмләjә хас чәһәтdir. Ирәлидә дә гејд едилмишdir ки, истәр сөз бирләшмәләринин, истәрсә дә чүмләсін өзүнәмәхсус гурулушу вә вәзиғеси вардыр. Сөз бирләшмәләри гејри-предикатив гурулуша малик олуб, номинатив вәзиғе дашијыр, чүмлә исә предикатив гурулуша малик олуб, мә'лumat вермәк, үнсијәт vasitəsi олмаг вәзиғеси дашијыр. Сөз бирләшмәләри синтаксисин илк, ашагы сәвијјәли, чүмлә исә икинчи, јүксәк сәвијјәли вәнидидир.

Сөз бирләшмәләринин өјрәнәркәи ашагыдақылары да нәзәрә алмаг вә билмәк лазымыр.

Әсас сөзә (икинчи компоненте) **көрә сөз бирләшмәсінин нөвләри.** Сөз бирләшмәләрини, һәр шејдән әввәл, онун әсас (табе едән) сөзүни бу вә ja дикәр нитг һиссәсінә аид олмасына вә грамматик хүсусијәтләринә көрә нөвләрә аյырылар. Бу әламәтләрә көрә сөз бирләшмәләринин дилимиздә уч нөвүндән бәһе олунур: 1. исми бирләшмә (әсас сөзу адлардан ибарәт оланлар — **ана мәһәббәти, әмәјин бәһрәси, дили ширин, нәсилдән нәсилә** вә с.); 2. фә'ли бирләшмә (әсас сөзу тәсрифләнмәжән фе'лдән ибарәт оланлар — **дәрсә тәләсмәк, китабы охујан, көзәл чаланда** вә с.); 3. зәрф бирләшмәсі (әсас сөзу зәрфдән ибарәт оланлар — **бир гәдәр аралы**).

Әсас сөзә көрә сөз бирләшмәләринин нөвүнү мүәjjиеләшдirmәклә үмуми шәкилдә онун схемини дә (гурулушуну) тә'јин етмиш олурug. Белә ки, әкәр сөз бирләшмәсі исми бирләшмәдирсә, гәтијјәтлә демәк олар ки, онун компонентләри арасында синтактик әлагәнин, даһа дөгрүсу, табелилек әлагәсінин **үч нөвү** дә (ja узлашма, идарә, јанашма әлагәләріндән бири, ja да узлашма-јанашма, узлашма-идарә әлагәсі) мөвчуддур (**мараглы китаб, машиның сәси, күнәшин истилиji, дәниздән дәнизә** вә с.). Фә'ли бирләшмәдә исә узлашма әлагәсіндән истифадә едилмәз. Демәли, фә'ли бирләшмәдә табелилек әлагәсінин **үч нөвүндән јалныз икиси** (јанашма вә ja идарә) **мөвчуд олур.** Гејд едәк ки, фә'ли бирләшмәләрдә идарә әлагәсі апарычыдыр, әсасдыр. Лакин јанашма әлагәсіндән дә мүәjjән дәрәчәдә истифадә едилir (**ев/и/тиkmәk, гуручулуq ишләрindәn јазан, тез кәләндә** вә с.). Дикәр тәрәфдән, фә'ли бирләшмәләр учун объект вә релјатив мә'на әлагәсі сәчиijәвидирсә (мә'лумдур ки, һәркәт мүәjjән заман вә мәкан дахилиндә әшjаяja ѡнелдилir вә онун үзәриндә ичра олунур), исми бирләшмәләр учун атрибутив мә'на әлагәсі тәбнидир (она көрә ки, әшjанын әламәти олмалыдыr).

Сөз бирләшмәләрindә мә'на әлагәсі. Синтактик әлагәләрдән данышыларкен сөзләриң јалныз грамматик чәһәтдән де-

јил, һәм дә мә'наја көрә әлагәјә кирдији, бирләшдији гејд едилмишdir. Сөзләр арасында дөрд мә'на әлагәсиниң олдуғу көстәрилир: предикатив әлагә (ушаг құлұр, һава истидир...); объект әлагәси (муыгини динләмәк, киноja баханда...); атрибутив әлагә (жығымыш мәһсүл, дөјүнен үрәк...); релјатив әлагә (сүр'этлә гачан, шәһәрә јела дүшәндә...).

Сөз бирләшмәләринде мә'на әлагәси дедикдә онун компонентләре арасындағы мүчәррәд, умумиләшмиш мұнасибәт нәзәрдә тутулур. Сөз бирләшмәләринин компонентләре арасында ирәлидә садаланан мә'на әлагәләриндән **учы** — объект әлагәси, атрибутив әлагә, релјатив әлагә иштирак едир.

Мәтни синтактик баҳымдан тәһлил едәркән һәр bir сөз бирләшмәсінин компонентләре арасындағы мә'на әлагәсінни мүәjjән етмәни бачармаг лазыымдыр. Бу, ирәлидә гејд едилдији кими, сөз бирләшмәләринин әсас сөзә көра нөвүнү (исеми вә ja фә'ли бирләшмә олдуғуну) тә'јин етмәк ишини хејли асанлашдырар.

Сөз бирләшмәләринин гурулушу. Сөз бирләшмәләре онун әмәлә кәлмәсіндә иштирак едән мүстәгил мә'налы сөзләри миңдарындан асылы олары гурулушча **садә**, жаҳуд мүрәккәб олмагла ики група бөлүнүр. Садә сөз бирләшмәләре елә ки чик конструксија (гурулуша) малик олур ки, о, артыг сөз бирләшмәсі сәвијјесіндә парчалана билмир. Белә сөз бирләшмәләре әсасын ики компонентли олур (**дәниз кәнары, космосун фәтхи, колхозда ишләjәндә, отагда вар-кәл етмәк...**). Мүрәккәб сөз бирләшмәсі исә ән азы үч мүстәгил мә'налы сөздән ибарәт олур (**партия бүросуның чыхардығы гәрарың мәгсәdәjүjүнлүгү...**). Мүрәккәб сөз бирләшмәләре елә конструксија маликдир ки, ону сөз бирләшмәсі сәвијјесіндә парчаламаг мүмкүндүр (**партия бүросу + бүронун чыхардығы + чыхардығы гәрар + гәрарың мәгсәdәjүjүнлүгү...**).

Сөз бирләшмәләринин гурулушча нөвүнә аид этрафлы мәлumat алмаг үчүн Сейидов «Сөз бирләшмәләри» (сәh. 146—154) китабындан истифадә етмәк олар.

ЧУМЛӘ

Чүмлә мөвзусу өз һәммиәтәнә көрә курсун әсасыны тәшкіл едир. Бу мөвзунун өjрәнилмәсіндә даһа диггәтли олмаг лазыымдыр. Она көрә ки, гијабичи тәләбә бурада бир сыра јени, мүрәккәб, лакин соң вачиб мәсәләләрле таныш олур.

Бир синтактик ваһид кими чүмләдән ирәлидә (сәh. 8—12) үмуми шәкилдә бәйс едилмишdir. Инди исә тәләбәләрин гарышында чүмлә илә бағлы олан бир сыра нәзәри мәсәләләрлә танышлыг дурур.

Илк нөвбәдә гијабичи тәләбәләр билмәлидиirlәр ки, чүмлә нәиники садәчә олары сөз жығымындан ибарәт дејил, һәтта о, сөзләрин мүәjjән грамматик гајдалар әсасында бир-бири илә әлагәләнмәсіндән дә әмәлә кәлмиш. Һәм мә'на, һәм дә грамматик чәhәтдән сөзләрин бир-бири илә әлагәләнмәсі олса-олса чүмләнин рүшеjмини тәшкіл едир. Һәмми гајда үзрә әлагәләнмиш сөзләрин чүмлә шәклинә дүшмәсі үчүн үч мүhум әlamәtin—**предикативлик, битмә интонасијасы, модаллығын** олмасы вә онларын вәhдәти әсас шәртди.

Предикативлик. Синтактик ваһид кими чүмләнин башлыча фәргләндиричи әlamәtlәrinde* бири предикативликdir. Предикативлик грамматик категорија олуб, чүмләдә сөjlәnен фикрин бизи әнатә едән аләм — варлығ ғағында мәлumat вермәсі илә мүәjjәn едилir. Бу мәlumat заман вә шәхс категоријалары васитәсілә экс етдирилиr. Демәли, предикативлик **заман** вә **шәхси** әнатә едән мүрәккәб бир категоријадыr.

Модаллыг. Чүмләнин әсас әlamәtlәrinde бири дә модаллыгдыr. Модаллыг васитәсілә чүмләдә тәсдиg вә ja инкар едилән фикрин һәгигәтә мұнасибәти экс етдирилиr. Бу-цинила жанаши, модаллыг васитәсілә чүмләдә сөjlәnен фикрин һәjата кечирилмәсінин реал, жаҳуд гејри-реал олдуғу да ифадә едилir. Реал модаллыға малик чүмләләрдә тәсдиg вә ja инкар едилән фикир мүәjjәn заман (кечмиш, индики, кәләчәк) дахилиндә һәгигәтәи — реал олары һәjата кечир (**Гујуну ишә салмаға чалышырыг/чалышмырыг/чалышдыг/чалышмадыг/чалышачајыг/чалышмајачајыг...**). Гејри-реал модаллыға малик чүмләләрдә исә тәсдиg вә ja инкар едилән фикрин һәjата кечмәсінин мүмкүнлүjү, вачиблиji, арзу олундуғу вә с. билдирилиr (**Марат жатағы барәсіндә әмәлли-башлы дүшүнмәлийк/дүшүнмәмәлийк** — вачиблик модаллығы, **Чәкәндә Мисри гылышы**, **Дәрә, тәpә дүz олаjды/олмаја** иди — арзу модаллығы, **Лачын..** вахтын оланды **кағыз жаз/јазма** — әрз модаллығы вә с.).

Реал модаллыглы чүмләләрдә көрүлән иш мүәjjәn заман дахилиндә ичра олундуғундан о (заман), грамматик чәhәтдән шәкли әlamәtlәrlә (заман шәkилчиләри илә) экс етдирилиr. Гејри-модаллыглы чүмләләр исә грамматик чәhәтдән гејри-мүәjjәn замана аид олур, даһа доғрусы чүмләдә заман грамматик чәhәтдән ифадә олунмур (**Сәрраст көтүр нишаны! Истәjирсән гурду ат, Истәjирсән довшаны** (Г. Г.) — көтүр, ат нә заман? Инди, јохса кәләчәкдә?).

Дилдә ишләнен чүмләнин эксәrijјәtindә һеч бир әлавә васитә олмадан модаллыг (зәиf дә олса) өзүнү көстәрир. Лакин бә'зән чүмләдә модаллығы даһа габарыг шәкилдә нә-